

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНИХ НОРМ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Розкриваються психолого-педагогічні засоби формування моральних норм у дошкільному віці, а також розвиток моральної сфери дошкільника з допомогою комплексної психоформувальної програми «Психологічні умови формування моральних норм у дошкільників».

Ключові слова: моральна норма, моральний розвиток, морально-нормативна сфера, комплексна психоформувальна програма, дошкільник.



Розвиток морально-нормативної сфери дитини дошкільного віку – завдання, яке можна вирішити лише спільними зусиллями батьків і вихователів, а інколи ще й психолога. Ознайомлення дітей зі світом моральних норм повинно відбуватися постійно, здійснюватись як у ході навчально-виховного процесу, так і під час спеціальних занять. Діти повинні переживати ситуації, що містять моральні колізії, розповідати про них, розмірковувати щодо вибору моральних норм, ознайомлюватися з досвідом однолітків, знаходити відображення моральних вчинків і дотримання моральних норм у літературі, живописі, музиці, а також у безпосередньому спілкуванні. Проте сьогодні ще остаточно не розроблені психолого-педагогічні засоби розвитку моральних норм у дітей дошкільного віку, а саме в цей період закладається їх фундамент. Тому знання таких психолого-педагогічних засобів дасть можливість скорегувати вплив на дітей дошкільного віку у площині формування в них моральних норм.

Загальні тенденції засвоєння людських моральних норм, перетворення їх у «свої» детально простежуються у вітчизняній психології (праці Л.І. Божович, О.І. Кульчицької, В.С. Мухіної, Є.В. Субботського, С.Г. Якобсон та інших), співвідношення поведінкових, емоційних і пізнавальних аспектів цього процесу, і

тим більше співвіднесення стадій морального розвитку з певним розвитком залишається проблематичним.

У працях І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, І.С. Булах, П.Я. Гальперіна, М.Р. Гінзбурга, Д.Б. Ельконіна, Д.О. Леонтьєва, О.М. Леонтьєва, С.Д. Максименка, В.П. Москальця, Л.Е. Орбан-Лембрик, С.Л. Рубінштейна, М.В. Савчина, Є.В. Субботського, Д.І. Фельдштейна, Н.В. Чепелевої, С.Г. Якобсон, А. Vandura, L. Kohlberg, J. Gilligan, H. Naste, J. Piaget, B. Puka, B. Skinner здійснено психологічну інтерпретацію проблеми формування моральної норми, в тому числі і в дітей, простежено логіку переходу зовнішнього морально-етичного припису в категорію особистісної норми.

Велика частина наукових досліджень присвячена проблемі нормативності як основної характеристики поведінки дитини-дошкільника. Результати досліджень Л.В. Артемової, Л.І. Божович, С.М. Карпової, Т.Р. Каштанової, В.К. Котирло, М.І. Лісіної, Т.І. Поніманської, Л.П. Почеревіної, А.Г. Рузької, Є.В. Субботського, В.М. Шевченко, С.Г. Якобсон та ін. констатують, що моральна норма, якщо вона усвідомлено закріплена і емоційно збагачена, перетворюється згодом у відповідну якість особистості. На етапі дошкільного дитинства моральні норми становлять і мотиви поведінки. Завдяки виконаним дослідженням простежено багато важливих ліній морального розвитку, встановлено психологічні особливості різноманітних аспектів цього процесу. Все ж необхідно зазначити, що проблема формування моральних норм у дітей дошкільного віку залишається відкритою як для теоретичного, так і для експериментального вивчення.

Тому метою цієї статті є обґрунтування дієвих психолого-педагогічних засобів розвитку моральних норм у дітей дошкільного віку.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

1) визначити внутрішні та зовнішні детермінанти розвитку та засвоєння моральних норм у дошкільному віці;

2) розробити комплексну психолого-педагогічну програму формування моральних норм у дошкільників;

3) здійснити оцінку ефективності програми «Психологічні умови формування моральних норм у дошкільників».

Формування у дітей дошкільного віку моральних норм – це складний і безперервний процес копіткою наполегливої праці над виробленням у дитини моральних підвалин, які не дадуть їй змоги діяти поза моральними правилами.

Дослідження вчених дають однозначну відповідь: починаючи вчити дитину моральної поведінки необхідно з дня зачаття. Адже у наших давніх традиціях панував цілий кодекс поведінки вагітної жінки та ставлення до неї. «І не задивляйся, вагітна жінко, на неприємне, не зустрічайся з поганою людиною, бо дитина нервовою буде рости» [2, с. 16]. Якщо хочете, щоб ваша дитина була доброю, лагідною, ніжною, спілкуйтеся з нею ласкавими словами навіть тоді, коли вона ще у лоні матері.

Деякі народні заповіді щодо поведінки лаконічно виражені у формі прислів'їв, приказок, підносять суть істин, що їх треба плекати змалечку, пам'ятати все своє життя, і якими треба завжди керуватися. Це загальнолюдські моральні поняття і категорії, певною мірою народні заповіді, моральний кодекс народу. Вони вчать і вимагають любити ближнього свого, як самого себе, шанувати батька і матір, любити свою землю, бути справедливим, чесним, ввічливим, скромним, не залишати людину в біді: голодного нагодувати, спраглого напоїти, дати притулок подорожньому, співчутливо поставитися до скривдженого та багато інших, що їх виробило людство впродовж віків.

Опанування загальнолюдськими нормами, дотримання їх дітьми у повсякденному житті є доброю основою соціалізації дитини, тобто її адаптації до навколишнього середовища.

На думку психолога Л. Артемової, перебування дитини у товаристві однолітків є основою її соціалізації, набуття нею суспільних умінь: вміння налагодити спілкування, увійти в товариство однолітків, домовитися з ними, вміння висловлювати

свої побажання, погоджувати їх з бажаннями та намірами інших, переконувати ровесників у правомірності своїх міркувань, пропозицій, уміння зважати на інтереси інших, ділитися іграшками, разом користуватися ними, вміння розподіляти ролі у грі. Ці найпростіші суспільні якості – перша сходинка на шляху розвитку загальнолюдських моральних якостей та християнських чеснот [1, с. 54].

Основними завданнями, які стоять перед батьками та вихователями щодо формування в дітей загальнолюдських моральних якостей, на думку Л. Осторовської, є такі:

- збагачувати наочно-чуттєві уявлення дитини про моральні норми, чесноти та добру поведінку;
- сприяти розумінню того, яке велике значення має дотримання моральних правил;
- вчити розрізняти позитивні та негативні вчинки, давати їм оцінку;
- закріплювати вміння дотримуватися моральних правил у повсякденному житті незалежно від ситуації;
- узагальнювати й систематизувати уявлення дитини про чуйність, доброзичливість, допомогу тим, хто її потребує, і кому вони здатні її надати;
- розвивати позитивні емоції і почуття;
- культивувати навички розуміння внутрішнього стану людини, тобто «пізнання людини серцем»;
- роз'яснювати морально виправдані способи протидії злу [4, с. 116].

Л.В. Калуська виділяє такі компоненти формування у дітей дошкільного віку загальнолюдських моральних норм:

- *інформативний* (знання дитиною моральних норм, якостей, усвідомлення нею їхнього значення для подальшого життя та існування у людському суспільстві);
- *мотиваційний* (спрямований на виховання бажання дотримуватися моральної поведінки, прагнення розвивати високі моральні якості та чесноти);

- *поведінковий* (визначає рівень засвоєння дитиною моральних норм, їхні прояви у поведінці).

Необхідно зважати на особливості дітей дошкільного віку; ми не можемо говорити про сформованість у них моральних норм. Адже моральна вихованість – складна категорія, що характеризується багатьма показниками, і про рівень її сформованості у дітей навіть старшого дошкільного віку можна говорити лише умовно. Це пов'язано з нестійкістю та несформованістю психічних процесів, довільністю поведінки в різних ситуаціях і розбіжністю між знаннями моральних норм та їх дотриманням, між тим, що думає, знає дитина та її поведінкою [2, с. 67].

Зауважимо, що ознайомлювати дітей з морально-етичними нормами необхідно так, щоб діти з цікавістю їх сприймали, розуміли необхідність їх дотримання.

Результативність оволодіння елементарними знаннями про моральні норми й навички та вміння дотримуватись їх у повсякденному житті забезпечуватимуться за умови дотримання сукупності загальнодидактичних принципів, які виділяє Л.В. Калуська: врахування вікових та індивідуальних особливостей; цілеспрямованість, систематичність, послідовність у подаванні знань; системність у постановці завдань щодо формування моральних норм; комплексність у процесі ознайомлення з моральними категоріями; співпраця педагогічного колективу з батьківською громадськістю; дотримання вимог моральної поведінки в дошкільному закладі, в родинному та громадському середовищах як дорослими, так і дітьми [2, с. 78].

Не менш важливим чинником, що впливає на формування позитивних моральних якостей та прагнення дітей до морального самовдосконалення, є добір активних форм взаємодії з дитиною. Набір методів та методичних прийомів може бути різноманітним: це постановка перед дітьми певних запитань, створення проблемних ситуацій із самостійною оцінкою, різноманітні пізнавальні завдання та вправи морального спрямування. Ці методичні прийоми спрямовані на розвиток навич-

ки аналізувати моральну поведінку, порівнювати різні аналогічні життєві ситуації.

Опираючись на практичний досвід, О.Л. Кононко [2, с. 108] виділяє такі положення щодо морального розвитку дошкільника:

- дотримання дитиною моральних норм спочатку контролюється іншими людьми. В кінці дошкільного віку вона вже здатна діяти за власною ініціативою і контролювати моральну поведінку. Це свідчить про перетворення засвоєних дитиною соціальних вимог і правил на внутрішні мотиви її діяльності;

- мораль не може забезпечити дошкільника приписами на всі випадки життя. Дитині кожен раз доводиться заново розв'язувати моральні колізії. Моральність передбачає вміння дошкільника здійснювати саморегуляцію;

- розвиток моральної свідомості проходить у три стадії. Відповідно до них визначають три рівні моралі – доморальний, рівень конвенційної моралі та рівень автономної моралі. Усі вони залежать від характеру соціальних впливів на дитину, її індивідуальних особливостей, значущості для неї конкретної моральної колізії.

Ці аспекти й закладені у розробленій нами Програмі. Програма формування моральних норм у дошкільника має на меті допомогти батькам та педагогам виховувати любов, милосердя, доброту та інші загальнолюдські та моральні чесноти. Так, чим більше тих чеснот і норм з'явиться спочатку у дитячій, а потім дорослій людській спільноті, тим добрішим, привабливішим буде цей світ.

Програма пропонує формувати моральні якості дошкільнят під час занять, які щодня проводять вихователі у дитячому садку в безпосередньому контакті з психологом. Крім того, обов'язкову участь у них беруть також батьки цих дошкільників. Матеріали щодо кожної моральної якості чи категорії розподілено за чотирма блоками:

блок I – інформація про рису;

блок II – методичні поради батькам;

блок III – добірка практичного матеріалу;

блок IV – перевірка, який ти.

У *першому блоці* пропонуються інформаційні матеріали, що стосуються тієї чи іншої моральної категорії, подаються визначення за словником, вислови видатних людей про моральні якості.

Другий блок спрямований на допомогу дорослим і подає декілька практичних порад щодо формування тієї чи іншої якості у дитини. Добірка практичного матеріалу, представлена у *третьому блоці*, містить зразки народної мудрості, фольклорні та літературні тексти, дидактичні вправи, проблемні ситуації, завдання і запитання, орієнтовну модель заняття з дитиною.

Четвертий блок має спонукати дитину до критичного осмислення своєї поведінки відповідно до загальноприйнятих моральних правил і, як наслідок, виробити прагнення до вдосконалення, бажання завтра бути кращим, ніж сьогодні.

У Програмі ми виходимо з того, що дитина молодшого віку спроможна усвідомити моральне значення вчинків через аналіз переживань іншої людини. Є.В. Субботський вважає, що виховну практику доцільно спрямувати на встановлення зв'язку з практичним досвідом дитини, що дасть можливість аналізу різних життєвих ситуацій (штучно створених або розроблених на основі літературних текстів), а саме:

- оцінних: спрямованих на аналіз і оцінку;
- передбачення поведінки, спрямованих на визначення можливих способів дотримання моральних норм;
- ситуацій вибору, які формують уміння приймати моральні рішення [5, с. 102].

Максимально делікатною і тактовною має бути оцінка дорослими вчинків дитини. Вони повинні навчити дошкільника підпорядковувати свої інтереси інтересам дорослого чи дитячо-

го колективів. Тому необхідно розвивати вміння оцінювати власну поведінку: бачити свої рухи, жести, вчинки, чути свої слова та інтонацію.

Результати вивчення індивідуально-психологічних властивостей дітей дошкільного віку, батьки яких епізодично дотримуються моральних норм, дозволяють стверджувати, що показники їх (дітей) емоційного і когнітивного компонентів розуміння та виконання моральної норми нижчі, ніж тих дошкільників, батьки яких самі дотримуються моральної поведінки. Відповідно до цього були використані методики діагностики показників емоційного (методика «Сюжетні картинки») та когнітивного (методика «Бесіда», методика «Закінч історію», методика «Що ми цінуємо в людях») компонентів сформованості моральних норм.

Для перевірки ефективності розвивальної програми «Психологічні умови формування моральних норм у дошкільників» для двох рандомізованих груп проводилося попереднє і підсумкове тестування. Оскільки це дозволяє контролювати вплив додаткових змінних, які порушують внутрішню валідність експерименту, зовнішня валідність дає можливість перенести дані у реальну ситуацію.

Єдине, що відрізняє експериментальну ситуацію від реальної, – наявність попереднього тестування. Хоча це не дозволяє контролювати ефект взаємодії тестування і експериментального впливу, у нашому випадку попередження «сенсифікації» досліджуваних досягалося нами за допомогою методики діагностики показників, розробленої нами комп'ютерної тестової методики «Залежність кольору від емоційного ставлення до моральної ситуації», яка не містить інформації про правильну чи неправильну моральну поведінку. Досліджуваним також не повідомлялась справжня мета тестування.

Методом рандомізації було сформовано дві групи: експериментальну (n=23) і контрольну (n=23). Вибірка складалась з дітей дошкільного віку 5–6 років.

В обох групах було проведено попереднє тестування рівня сформованості моральних норм за методикою діагностики показників емоційного (методика «Сюжетні картинки») та когнітивного (методика «Бесіда», методика «Закінч історію», методика «Що ми цінуємо в людях») компонентів моральних норм. Тестування експериментальної і контрольної груп проводилось два тижні. У таблиці 1 відображено показники емоційних і когнітивних компонентів моральних норм експериментальної та контрольної груп під час попереднього тестування.

Таблиця 1

Показники емоційного і когнітивного компонентів моральних норм експериментальної та контрольної груп під час попереднього тестування

Групи	Емоційні і когнітивні компоненти моральних норм			
	Методика «Сюжетні картинки»	Методика «Закінч історію»	Методика «Що ми цінуємо в людях»	Методика «Бесіда»
	Емоційний	Когнітивний		
Експериментальна	1,96	2,39	2,26	2,17
Контрольна	2,03	2,42	2,31	2,19

Після попереднього тестування з експериментальною групою проводилась профілактична програма «Психологічні умови формування моральних норм у дошкільників» (реалізована за схемою 2×13 год.). Після завершення формувального процесу обидві групи – експериментальна і контрольна – були протестовані повторно. Інтервал між попереднім та підсумковим тестуванням становив один місяць (див. табл. 2).

Таблиця 2

Показники емоційного і когнітивного компонентів моральних норм експериментальної та контрольної груп під час підсумкового тестування

Емоційні і когнітивні компоненти моральних норм	Методика «Сюжетні картинки»	Методика «Закінч історію»	Методика «Що ми цнуємо в людях»	Методика «Бесіда»
Групи	Емоційний	Когнітивний		
Експериментальна	2,83	2,79	2,96	2,87
Контрольна	2,43	2,52	2,49	2,62

Для перевірки гіпотези про значний вплив психоформуваної програми «Психологічні умови формування моральних норм у дошкільників» на рівень сформованості моральних норм був використаний t-критерій для залежних вибірок.

Також ми порівняли результати підсумкових тестувань експериментальної і контрольної груп за допомогою t-критерію для незалежних вибірок.

Таким чином, нами визначено, що детермінантами розвитку і засвоєння моральних норм у дошкільному віці є: художня література, ігри (рольові та рухливі ігри), елементи тренінгів, літературних творів і казок, ігор-драматизацій, малюнкових методик, танці, казки, малюнки, міміка й пантоміміка дорослих (еталон) і однолітків, а також аналіз різних життєвих ситуацій (ставлення до них батьків, їхні вчинки, справедливе чи несправедливе покарання тощо).

Нами розроблено комплексну психолого-педагогічну програму формування моральних норм у дошкільників, яка дозволяє формувати моральні якості дітей під час занять, котрі щодня

проводять вихователі у дитячому садку в безпосередньому контакті з психологом.

Крім того, обов'язкову участь у заняттях беруть також батьки цих дошкільників. Матеріали щодо кожної моральної якості чи норми розподілено за чотирма блоками:

блок I – інформація про рису;

блок II – методичні поради батькам;

блок III – добірка практичного матеріалу;

блок IV – перевірка, який ти.

Проведено експеримент із застосуванням психоформульної програми «Психологічні умови формування моральних норм у дошкільників», який підтвердив її ефективність.

Потребує подальшого вивчення психологічний вплив народних казок, героїв дитячих літературних творів, героїв мультфільмів та дитячих фільмів на засвоєння моральних норм та формування моральності у дітей дошкільного віку. Необхідно вивчати взаємозв'язки та взаємовплив емоційного та когнітивного компонентів засвоєння моральної норми дитиною-дошкільником.

1. Артемова Л. Моральне виховання дошкільників / Л. Артемова. – К.: Рад. шк., 1974.

2. Абетка чеснот української дитини: практико-орієнтований збірник методичних матеріалів / авт.-упор. Л.В. Калуська. – Тернопіль: Мандрівець, 2008. – 136 с.

3. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закладів / О.Л. Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 225 с.

4. Островская Л. Беседы с родителями о нравственном воспитании дошкольника / Л. Островская. – М.: Просвещение, 1987.

5. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир / Е.В. Субботский. – М., 1991.

6. Божович Л.И. О нравственном развитии и воспитании детей / Л.И. Божович, Р.Е. Конникова // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 80–89.



Зубрицкая И.В. Психолого-педагогические способы развития моральных норм в дошкольном возрасте.

В статье раскрываются психолого-педагогические способы формирования моральных норм в дошкольном возрасте, а также развитие моральной сферы дошкольника с помощью комплексной психо-формировальной программы «Психологические условия формирования моральных норм у дошкольников».

Ключевые слова: моральная норма, моральное развитие, морально нормативная сфера, комплексная психоформировальная программа, дошкольник.



Zubritska I.V. Psycho-pedagogical facilities of development of moral norms in preschool age.

The psychological and pedagogical means of forming the moral norms in the under school age and the development of the moral sphere of a child under school age with the help of the complex psycho-forming program «Psychological conditions of forming the moral norms of the children under school age» are clarified.

Key words: moral norm, moral development, moral-normative sphere, complex psycho-forming program, child under school age.

